

KEMÉNY ISTVÁN

A mobilitás társadalmi összefüggései¹

A mobilitás társadalmi összefüggéseit több szempontból közelíthetjük meg. Vizsgálhatjuk a mobilitás társadalmi okait (a mobilitást befolyásoló társadalmi tényezőket); a mobilitás társadalmi folyamatát, módjait, csatornáit; a mobilitás társadalmi következményeit és hatásait. Akár a mobilitás okairól, akár folyamatáról, akár következményeiről legyen szó, további megközelítési különbségek adódnak abból, hogy milyen tényezőkkel vetjük egybe választott témánkat: így vizsgálhatjuk a mobilitás és a gazdaság, a mobilitás és a politika, a mobilitás és a kultúra, a mobilitás és az oktatás stb. összefüggéseit, de megtehetjük azt is, hogy a társadalmi rendszer egészével való összefüggést keressük. Még további megkülönböztetést alkalmazhatunk aszerint, hogy érdeklődésünk elsősorban statikus vagy elsősorban dinamikus jellegű-e; hogy a mobilitást valamely adott állapot vagy inkább a fejlődés jellemzésére kívánjuk-e felhasználni.

Ez az írás elsősorban a mobilitást befolyásoló társadalmi tényezőkkel foglalkozik, s ezeket is főleg a mobilitás és a gazdasági fejlődés összefüggéseinek szempontjából kutatja.

A mobilitás és a gazdasági fejlődés összefüggéseit a közelmúltban a legnagyobb apparátussal és alaposítással S. M. Miller és H. J. Bryce vizsgálta.² Különböző országok különböző mobilitási jelzőszámait vetették egybe a gazdasági növekedés, a termelékenység, a nemzeti jövedelem stb. mérőszámaival. Vizsgálataik eredménye lényegében negatív volt, ami a szerzőket magukat is meglepte.

¹ Magyar viszonylatban elsőnek ez a rövid írás mutatott rá arra, hogy a mobilitási arányszámok elsősorban a gazdasági fejlettség fokától, a gazdasági növekedés ütemétől és a foglalkozási struktúra átalakulásától függenek, és ebből következőleg a magyar munkások szellemi foglalkozások felé irányuló kilépési mobilitása elmarad a nyugati országok átlaga mögött. Ugyanakkor a cikk arra is rámutatott, hogy a foglalkoztatási struktúra átalakulását messzemenően befolyásolta az erőltetett iparosítás; továbbá arra, hogy a szellemiek lefelé irányuló mobilitása Magyarországon jóval nagyobb volt, mint a nyugati országokban; végül arra, hogy más rétegekhez képest romlott a régi értelmiségiek és szakmunkások, valamint a jómódú parasztság helyzete. [Kemény István 1992. évi jegyzete.]

² S. M. Miller – H. J. Bryce: Social mobility and economic growth and structure. *Kölner Zeitschrift für Soziologie*, Sommer 1962. Vö. még T. G. Fox – S. M. Miller: Economic, political and social determinants of mobility. An international cross-sectional analysis. *Acta Sociologica*, 1966; S. M. Miller – H. J. Bryce: *The promotion of social mobility*. Paper for the Subcommittee on Social Stratification and Mobility. 6th World Congress of Sociology, Evian, 1966 (sokszorosítás).

Az *International Social Science Journal* 1964. évi 1. számában Seymour M. Lipset kétségbe is vonta a vizsgálatok eredményeinek hitelességét: „Ezek az eredmények annyira ellentmondanak annak a logikának, hogy a gazdasági növekedésnek magas felfelé irányuló és alacsony lefelé irányuló mobilitást kell eredményeznie..., hogy felmerül a kérdés, vajon az eredmények nem módszertani hiányosságok következményei-e? Van-e egyáltalában megbízható becslésünk a fejlődő országok felfelé vagy lefelé irányuló mobilitásáról? Erre a kérdésre jelenleg negatív választ kell adnunk.”³ Arnold Rose⁴ viszont határozottan azon a véleményen van, hogy a most iparosodó országok felfelé irányuló mobilitásának feltétlenül nagyobbak kell lennie, mint a már iparosodott országokban.

Az 1963 elején Magyarországon lefolytatott két reprezentatív mobilitási vizsgálat⁵ alkalmas arra, hogy a gazdasági fejlődés és a társadalmi mobilitás összefüggéseit új megvilágításban lássuk. Mielőtt azonban szemügyre vennénk a magyar mobilitási arányszámokat, és egybevetnénk őket a régebbi mobilitási felvételek eredményeivel, vessünk egy pillantást az Egyesült Államok foglalkozási struktúrájának az elmúlt évtizedekben végbemenő átalakulására; ez ugyanis tanulságokat nyújt a későbbiekhez.

A múlt század elején még az Egyesült Államok keresőinek háromnegyede paraszt volt. 1870-re a parasztok arányszáma 53 százalékra csökkent, 1960-ra pedig 6,4 százalékra.

Az agrárnépesség rohamos csökkenése azt jelenti, hogy a kapitalista társadalom tömeges mobilitásának mindvégig egyik fő jellemvonása a parasztok ipari munkássá válása. Ebből a szempontból mégis két időszakot különböztetünk meg. Mindaddig, amíg a parasztság a társadalom legnépesebb rétege, a tömeges mobilitás szinte ki is merül a parasztok munkássá válásában. Ahogy a parasztok arányszáma csökken, úgy növekszik a szellemi foglalkozásúak aránya. Ennek megfelelően egyre fontosabbá válik a tömeges mobilitás egy másik útja: egyre mind nagyobb számban válnak munkások vagy munkásszármazásúak szellemi foglalkozásúakká; végül bekövetkezik egy időpont, amikor ez a második folyamat válik fontosabbá (1. táblázat).

A táblázatból az a következtetés adódik, hogy Amerikában a legutóbbi évtizedekben a fölfelé irányuló mobilitás, az emelkedés két helyen volt a legkönnyebb: a segédmunkásból betanított munkássá, illetőleg a szakmunkásból irodai dolgozóvá válás esetében. További kézenfekvő következtetés, hogy a tömeges mobilitás nagyságát elsősorban a munkamegosztás fejlődése, az iparosodás üteme határozza meg. A kapitalizmus kialakulása idején, az iparosodás első szakaszában a mobil személyek arányszáma nyilvánvalóan nagyobb volt, mint a feudalizmus korában, de nem

³ S. M. Lipset: Research problems in the comparative analysis of mobility and development. *International Social Science Journal*, 1964/1. 35–48. o.

⁴ A. M. Rose: Social mobility and social values. Idézi S. M. Miller: *Comparative Social Mobility. Current Sociology*, 1960, 9(1), 59. o.

⁵ Ferge Zsuzsa – Kemény István – Láng Éva: Társadalmi rétegződés Magyarországon (15 000 háztartás 1963. évi adatai). *Statistikai Időszaki Közlemények*, 11. köt. KSH, Budapest, 1966, 420. o. Klinger András – Szabady Egon: A társadalmi rétegződés és demográfiai hatásai. I. Budapesten és a városokban. *Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutató Csoport Közleményei*, 7. KSH, Budapest, 1965, 325. o.

1. táblázat

Az Egyesült Államok foglalkozási szerkezetének változása 1870 és 1960 között (százalék)

Foglalkozási csoport	1870	1910	1940	1950	1960
<i>Szellemi dolgozó, ebből</i>	13,0	21,1	32,9	37,4	43,3
értelmiségi	3,0	4,4	8,0	8,0	11,8
irodai dolgozó	4,0	10,2	16,7	19,5	22,6
<i>Munkás (fizikai), ebből</i>	34,0	47,9	48,6	50,5	50,3
szakmunkás	9,0	11,7	11,6	14,0	14,2
betanított munkás	10,0	14,7	18,1	20,1	19,4
segédmunkás	9,0	14,7	7,0	6,2	5,1
egyéb munkás	6,0	6,8	11,9	10,2	11,7
<i>Paraszt (mezőgazdasági)</i>	53,0	31,0	18,5	12,1	6,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Historical Statistics of the United States Colonial Times to 1957. Washington, 1960 és A. M. Edwards: Comparative Occupation Statistics for the United States, 1870 to 1940. United States Government Printing Office, Washington, 1943, 206. o. alapján. Az adatokat céljainknak megfelelően összevontuk és átrendeztük.

lehetett akkora, mint később, az iparosodás második és harmadik szakaszában. Amíg a lakosság többsége paraszt, a parasztszármazásúaknak csak kisebb része lehet munkássá, és amíg a szellemi foglalkozásúak aránya csak két-három százalék, addig a fizikai dolgozók gyermekeinek – hely hiányában – alig van esélyük arra, hogy szellemi munkakörbe kerüljenek. Később viszont, amikor a szellemi dolgozók aránya rohamosan emelkedik, elkerülhetetlenné válik, hogy munkás- és parasztgyermekek szellemi dolgozókká váljanak. Hely hiányában nem lehet emelkedni, az üres helyek szívéhatása viszont kikényszeríti az emelkedést.

Az elmondottak után az a várakozásunk, hogy a magyar mobilitási arányszámokban visszatükröződnek a gazdasági fejlődés jellegzetességei. Az 1963. évi reprezentatív vizsgálat eredményei beváltják ezt a várakozást. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a nemzetközi és a magyar adatok egybevetése (2. táblázat) igazolja Miller és Bryce említett negatív eredményeit, vagyis azt, hogy gazdasági fejlődés és mobilitás között csak nagyon csekély összefüggés mutatható ki. A kilépési (*outflow*) mobilitási arányszámokat mutató 2. táblázat ugyanis nem jelzi a Magyarországon végbement átalakulás nagy hatását, sőt ha a nem mezőgazdasági lakosságot külön vizsgáljuk, valamivel az átlag alatt maradnak. Még feltűnőbb, hogy a fizikai munkások felfelé való mobilitását nézve a táblázatban szereplő országok között Magyarország áll az utolsó helyen.

2. táblázat

Intergenerációs foglalkozási mobilitás Magyarországon, összehasonlítva néhány fejlett nyugati ország hasonló adataival (a *fiúk* foglalkozási főcsoport szerinti megoszlása az *apák* foglalkozási főcsoportjainak százalékában: *kilépési* mobilitási arányszámok)

Apák foglalkozása	Fiúk foglalkozása			Összesen
	Szellemi dolgozó	Fizikai munkás	Mezőgazdasági fizikai	
<i>Magyarország</i>				
Szellemi dolgozó	68	30	2	100
Fizikai munkás	24	70	6	100
Mezőgazdasági fizikai	9	50	41	100
<i>Németország</i>				
Szellemi dolgozó	70	28	2	100
Fizikai munkás	26	70	4	100
Mezőgazdasági fizikai	20	37	43	100
<i>Svédország</i>				
Szellemi dolgozó	74	23	3	100
Fizikai munkás	29	64	7	100
Mezőgazdasági fizikai	23	42	35	100
<i>Egyesült Államok</i>				
Szellemi dolgozó	71	25	4	100
Fizikai munkás	35	61	4	100
Mezőgazdasági fizikai	23	39	38	100
<i>Japán</i>				
Szellemi dolgozó	74	21	5	100
Fizikai munkás	33	59	8	100
Mezőgazdasági fizikai	28	22	50	100
<i>Franciaország</i>				
Szellemi dolgozó	73	18	9	100
Fizikai munkás	35	55	10	100
Mezőgazdasági fizikai	16	13	71	100

Források: A magyar adatok forrása: Ferge Zsuzsa – Kemény István – Láng Éva: Társadalmi rétegződés Magyarországon (15 000 háztartás 1963. évi adatai). *Statistikai Időszaki Közlemények*, 11. köt. KSH, Budapest, 1966. A német mobilitásra vonatkozólag a DIVO-vizsgálat adatait használtuk fel. Lásd M. Janowitz: Social stratification and mobility in West Germany. *American Journal of Sociology*, 1958, 64. köt. 1. sz. A Mackenroth–Bolté-féle vizsgálat csak az áttelepítettekkel zsúfolt Schleswig-Holsteinre vonatkozik, igen erősen torzít, és nemzetközi összehasonlításra alkalmatlan. A svéd, amerikai és a japán adatok forrása: S. M. Lipset – R. Bendix: *Social mobility in industrial society*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1963, 289. o. A francia adatok forrása: M. Bresard: Mobilité sociale et dimension de la famille. *Population*, 1950/5.

A gondosabb elemzés azonban a legszorosabb összefüggést mutatja a gazdasági fejlődés és a mobilitási arányszámok között. Hogy erről meggyőződünk, nem szabad megelégednünk a nemzetközi statisztikákban és összehasonlításokban általában használt kilépési (*outflow*) mobilitási arányszámokkal, hanem azokat egybe kell vetni a belépési (*inflow*) mobilitás arányszámaival és a foglalkozási struktúra átalakulására vonatkozó adatokkal. A 3. táblázat a belépési mobilitás arányszámait mutatja.

3. táblázat

Intergenerációs foglalkozási mobilitás Magyarországon, összehasonlítva néhány fejlett nyugati ország hasonló adataival (az *apák* foglalkozási főcsoport szerinti megoszlása a *fiúk* foglalkozási főcsoportjainak százalékában: *belépési* mobilitási arányszámok)

Fiúk foglalkozása	Apák foglalkozása			Összesen
	Szellemi dolgozó	Fizikai munkás	Mezőgazdasági fizikai	
<i>Magyarország</i>				
Szellemi dolgozó	29	45	26	100
Fizikai munkás	4	44	52	100
Mezőgazdasági fizikai	1	9	90	100
<i>Németország</i>				
Szellemi dolgozó	63	26	11	100
Fizikai munkás	22	61	17	100
Mezőgazdasági fizikai	6	14	80	100
<i>Svédország</i>				
Szellemi dolgozó	46	32	22	100
Fizikai munkás	11	57	32	100
Mezőgazdasági fizikai	4	18	78	100
<i>Egyesült Államok</i>				
Szellemi dolgozó	48	32	20	100
Fizikai munkás	16	52	32	100
Mezőgazdasági fizikai	7	9	84	100
<i>Japán</i>				
Szellemi dolgozó	57	16	27	100
Fizikai munkás	24	44	32	100
Mezőgazdasági fizikai	7	7	86	100
<i>Franciaország</i>				
Szellemi dolgozó	66	18	17	101*
Fizikai munkás	28	48	24	100
Mezőgazdasági fizikai	9	6	85	100

* Kerekítési hiba.

Forrás: Ugyanaz, mint a 2. táblázatnál.

A belépési mobilitás arányait szemügyre véve talán a legfeltűnőbb, hogy a szellemi foglalkozásúak között milyen magas a munkásszármazásúak aránya: Magyarországon 45 százalék, míg az ebből a szempontból soron következő két országban, az Egyesült Államokban és Svédországban 32 százalék. A másik ilyen kiugró jelenség, hogy Magyarországon a legmagasabb a fizikai munkások körében a parasztszármazásúak aránya. Végül említésre érdemes, hogy a munkások rétegébe belépő, szellemi foglalkozású szülőktől származó egyének aránya Magyarországon a legkisebb, negyede a hasonló eredetű amerikai munkásokénak, hatoda a hasonló eredetű német munkásokénak, és hetede a hasonló eredetű francia munkásokénak. Ha most egybevetjük a kilépési és a belépési mobilitás arányait, akkor két ponton feltűnő ellentmondásra találunk: a munkások felfelé irányuló és a szellemiek lefelé irányuló mobilitásánál. A kilépési mobilitás esetében a munkások felfelé irányuló mobilitása a hat ország közül Magyarországon a legkisebb (bár az eltérések jelentéktelenek), míg a belépési mobilitás esetében Magyarországon a legnagyobb (és az eltérések szembetűnően nagyok). A kilépési mobilitás esetében a szellemiek lefelé irányuló mobilitása Magyarországon a legnagyobb, míg a belépési mobilitás esetében a szellemiek lefelé irányuló mobilitása Magyarországon a legkisebb, és az eltérések szembetűnően nagyok.

Ezek a megállapítások igazak, és alkalmasak a magyar mobilitás jellemzésére, de nem magyarázzák meg azt. A magyarázatot a gazdasági fejlődéssel való összefüggésben kell keresnünk. Vessünk egy pillantást az aktív keresők számának a munka jellege szerinti megoszlására az 1930-as és az 1960-as népszámlálás alapján (4. táblázat).

4. táblázat

Az aktív keresők számának és összetételének alakulása 1930 és 1960 között Magyarországon, foglalkozási csoportjuk szerint

Foglalkozási csoport	Aktív keresők				
	száma (ezer fő)		aránya	összetétele (százalék)	
	1930	1960		1930	1960
Szellemi dolgozó	253	794	3,14	7	16
Fizikai munkás	1544	2260	1,46	40	46
Mezőgazdasági fizikai	2025	1822	0,90	53	38
Összesen	3822	4876	1,28	100	100

Forrás: Az 1930. és az 1960. évi népszámlálás.

A szellemi munkahelyek megháromszorozódása magától értetődővé teszi, hogy a mai szellemi foglalkozásúak 71 százaléka munkás és paraszt eredetű. Hiszen ha a szellemi foglalkozásúak körében lefelé irányuló mobilitás egyetlen esetben sem fordult volna elő – ami nyilvánvalóan lehetetlen –, akkor sem tölthet be ugyanannyi ember háromszor annyi munkahelyet, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a háborús években a halandóság a szokásosnál jóval nagyobb volt; hogy a háború után igen sokan elhagyták az országot, s az elvándorlás a nem fizikaiaknál alighanem erősebb volt, mint más rétegeknél; hogy az alkalmazotti és értelmiségi

családok termékenysége alacsonyabb volt az átlagosnál, a háború hatására pedig valamennyi társadalmi réteg termékenysége átmenetileg csökkent. Ilyen körülmények között nemcsak könnyű volt munkás- és parasztszármazásúaknak értelmiségivé válni, hanem elkerülhetetlen is. A szellemi munkahelyek számának és arányának növekedése tehát megmagyarázza a munkások felfelé irányuló magas belépési mobilitását (a szellemiek közé).

De ugyanígy a gazdasági fejlődéssel kell magyarázni azt is, hogy nálunk a munkásszármazásúaknak csak 24 százaléka jutott szellemi pályára, míg például az Egyesült Államokban a munkásszármazásúaknak 33 százaléka volt felfelé mobil. Az apák nemzedékében Magyarországon 100 aktív kereső közül 7 volt nem fizikai, és 40 fizikai dolgozó, és noha a fiúk nemzedékének idejére az aktív keresők között a nem fizikaiak aránya már 16 százalékra emelkedett, az előző nemzedék viszonylag nagyszámú munkás szülőjére még a fiúk nemzedékében is kevés szellemi munkahely jutott. Az egyenlő esélyek szélsőségesen ideális megvalósulása a társadalmi rétegek vonatkozásában azt jelenti, hogy ha az előző nemzedékben a munkások arányszáma 40 százalék volt, akkor a mai szellemi foglalkozásúak között a munkásszármazásúak arányszámának is el kell érnie a 40 százalékot. Az óriási gazdasági és társadalmi átalakulás azt hozza magával, hogy a munkáseredetűek arányszáma nemcsak elérte ezt az arányszámot, hanem el is hagyta. De még így is a munkásgyerekeknek csak negyedrésze juthatott szellemi pályára. Ugyanannyi szellemi munkahelyre nálunk több munkásgyermek jut, mint Nyugaton: ez megmagyarázza, hogy a munkások felfelé irányuló kilépési mobilitása elmarad a nyugati országok átlaga mögött.

Az iparosodottabb országokban viszont az a helyzet, hogy már az apák nemzedékében is a lakosság jóval nagyobb hányada volt szellemi foglalkozású. Ezért a kisebb számú munkáseredetűeknek nagyobb hányada érhetette el a nagyobb számú szellemi munkahelyek valamelyikét.

Hasonló gondolatmenettel magyarázhatjuk meg a magyar mobilitási adatok másik feltűnő jellegzetességét is: azt, hogy a parasztnak a munkások felé irányuló kilépési és belépési mobilitása szembeszökően magas. 1930 és 1960 között a paraszti foglalkozásúak létszáma 10 százalékkal csökkent, a munkások létszáma pedig 46 százalékkal emelkedett, és ehhez még hozzájárul, hogy az apák nemzedékében 100 aktív keresőből 53 volt paraszt, és 40 munkás, míg a fiúk nemzedékében 100 aktív kereső közül csak 38 paraszt és 46 munkás. Ez elkerülhetlenné tette, hogy minden második parasztgyermek munkássá váljon, és a jelenlegi munkások fele parasztszármazású legyen.

Ismeretesek azok az erőfeszítések, amelyeket a közgazdászok a különböző országokban a legutóbbi időkben tettek a gazdasági növekedés indulási modelljének kialakítására. E helyütt nem feladatunk annak tárgyalása, hogy az ugrásszerű és erőltetett iparosítás Magyarországon milyen közgazdasági problémákat hozott magával. Feltétlenül ki kell térnünk azonban arra, hogy ez az átalakulás milyen hatást tett a rétegmobilitásra, vagyis a társadalmi rétegek egymáshoz viszonyított helyzetére. Nagyon röviden összegezve a következőket mondhatjuk erről: mindenekelőtt javult azoknak a helyzete, akik parasztból vagy munkásból szellemi dolgozóvá lettek, javult azoknak a segédmunkásoknak és betanított munkásoknak a helyzete, akik

szakmunkásokká váltak. Egészében javult a volt mezőgazdasági proletárok és félproletárok helyzete (azoké is, akik nem mezőgazdasági munkakörben helyezkedtek el, de azoké is, akik a mezőgazdaságban maradtak), egészében javult a segédmunkások és betanított munkások helyzete is; viszont romlott a szomszédos rétegekhez képest a régi értelmiségiek és régi szakmunkások egyes rétegeinek, valamint a jómódú parasztságnak a helyzete.

Végül hangsúlyoznunk kell, hogy nemcsak a technikai fejlődés, az iparosodás hat a társadalmi mobilitásra, hanem a társadalmi mobilitás alakulása is hat a technikai fejlődésre. A termelés határt nem ismerő tágulása teszi lehetővé és szükségessé a mobilitást, de az embereknek a különböző kötöttségek alól való mentesülése teszi lehetővé a termelés fejlődését. Ha olyan nagy társadalmi képződményeket hasonlítunk össze, mint a keleti társadalmak, az antikvitás, az európai feudalizmus és a kapitalizmus, azt kell látnunk, hogy az egymást követő nagy történelmi korszakokban a mobilitás mérete is egyre nagyobb volt. A gazdasági és technikai fejlődés gyorsulásával, a munkamegosztás fejlődésével egyre több lehetősége nyílt az egyéneknek arra, hogy elhagyja azt a társadalmi réteget, amelyben született, sőt néha gazdasági, máskor politikai eszközök kényszerítették erre. Az anyagi termelés technikájának átalakulása lehetővé tette és megkövetelte a mobilitás növekedését, de a mobilitás növekedése egyben előfeltétele is volt a technikai és gazdasági fejlődésnek. Ez a feltartóztathatatlan folyamat nyilvánvalóan folytatódni fog a jövőben is, s a fejlesztési politikusoknak és szervezőknek mindig gondolniuk kell arra, hogy a fejlesztés egyik legfontosabb eszköze a társadalmi mobilitás elősegítése, természetesen mindig az adott időszak gazdasági és társadalmi lehetőségeitől és követelményeitől függően.